BUTLLETÍ DE LA REIAL ACADEMIA CATALANA DE BELLES ARTS DE SANT JORDI, XI, 1997, pags. 47-58

EX-LIBRIS I EXLIBRISME: ANÀLISI A FI DE SEGLE

FRANCESC ORENES

Introducció

Amb aquest treball proposem introduir-nos en aquesta singular parcel·la de l'art que són els ex-libris apareguts al llarg del nostre segle i el moviment exlibrístic produït al seu redós. La perspectiva històrica dels darrers cent anys transcorreguts permet atansar-nos a aquesta rica i complexa manifestació artística amb l'objectiu d'estudiar i avaluar la seva realitat i aprofundir en l'abast de la seva significació.

Nascuts després de la invenció de la impremta en el s. XV, els ex-libris han fet camí juntament amb els llibres, units a ells com causa i efecte. Els seus més de 500 anys d'història han corregut paral·lels a l'esdevenir artístic europeu si bé es pot dir que, en termes generals, des del s. XV fins al s. XX, els ex-libris han tingut un caràcter eminentment heràldic.

Ara fa cent anys, però, que en el tombant del s. XIX al XX i dins del context del Modernisme paneuropeu finisecular naixia l'exlibrisme modern, l'artístic per contraposició a l'heràldic, que és el que, amb més o menys profusió, s'havia prodigat fins aleshores en mans de la noblesa i del clergat.

Abordem, doncs, l'estudi de l'exlibrisme contemporani que, a partir de l'esclat del Modernisme, ha perdurat al llarg del nostre segle com una manifestació artística amb entitat pròpia. La panoràmica que ens ofereix el segle que acaba és prou rica i extensa per a oferir-nos una visió de conjunt d'un tema tan particular.

Abordem aquest estudi, però, en un moment en què, pròxims al s. XXI, algunes veus parlen de la desaparició del llibre clàssic substituït pel llibre del futur de tecnologia digital. El debat està servit i no és tan clar. Tanmateix, si fos així, continuaria perdurant el concepte d'ex-libris per bé que expressat de manera diferent.

Consideracions generals

En termes generals, el moviment de renovació de l'exlibrisme contemporani aparegut a Europa en el traspàs del segle XIX al XX s'explica, en bona part, pels canvis i transformacions que s'hi produiren a causa de la Revolució Industrial del s. XIX. La burgesia, convertida en protagonista, propicià un canvi de rumb generalitzat en les arts, —que evidentment arribà fins als ex-libris—, marcant amb el seu segell peculiar tota mena de produccions artístiques.

Bàsicament, l'ambit geogràfic d'aquesta transformació fou el centre i el sud de l'Europa industrialitzada —Catalunya inclosa—, si bé és cert que, curiosament, els aires del Modernisme europeu, travessant l'Atlàntic, arribaren fins Amèrica.

El fet, doncs, és que a les darreries del segle passat, i dins el si del Modernisme, la confluència de tot un conjunt de factors propicià la renovació dels ex-libris i l'interès creixent pel tema: els nous corrents de l'art, el col·leccionisme generalitzat i la bibliofília, els moviments associacionistes, l'aparició i utilització de noves tècniques, les publicacions sobre el tema... són alguns dels elements configuradors que, estretament concatenats, donen raó de l'exlibrisme contemporani.

D'entrada, el que es pot avançar és que la florida d'aquest art en el s. XX ha estat molt esplendorosa per bé que minoritària, tal com podrem comprovar, fins al punt que els ex-libris han anat perdent de manera gradual la funció per a la que van néixer —és a dir, ser marques de propietat dels llibres d'una biblioteca— per a convertir-se gradualment en peces preuades i cobejades de col·leccionisme.

L'exlibrisme contemporani per dins

El nostre terme Modernisme, corresponent al moviment de renovació social i artística de l'Europa de finals del s. XIX, sinònim de modernitat i de progrés, és el que millor explica l'esclat de l'exlibrisme contemporani. Amb l'accés de la burgesia industrial al poder, les biblioteques canviaren de propietari i els llibres ja no foren patrimoni només de la noblesa artistocràtica, civil o religiosa. La cultura esdevingué més accessible i la burgesia maldà per posseir, com la noblesa, les seves marques de propietat.

Aquestes ja no estaven constituïdes per escuts heràldics, que no en tenien, sinó per un tipus d'ex-libris simbòlic i/o al·legòric que, expressat dins els paràmetres de la nova estètica *Art Nouveau*, s'acompanyava sovint de referències filosòfiques o literàries als seus posseïdors. Aquest període, que merescudament podem qualificar com l'«Època d'Or» pel que fa als ex-libris a Europa i que cobreix ben bé el primer quart del nostre segle, impulsà l'exlibrisme en diferents direccions.



Fig. 1.- Ex-libris gravat per Albrecht Dürer (1471 -1538) per a Wilibald Pirckheimer, conseller de l'Emperador Carles V, abans del 1503 (172 x 120 mm). Les primeres marques de biblioteca neixen a Alemanya just després de ser inventada la impremta.



Fig. 2.- Ex-libris d'Emil Doepler (1855-1922) per a Guillem II, Emperador d'Alemanya, realitzat l'any 1896. L'heràldica, civil o eclesiàstica, aplicada als ex-libris fou un gènere que, en termes generals, perdurà des del s. XV fins el s. XX, sotmesa als gustos i estils de cada època.

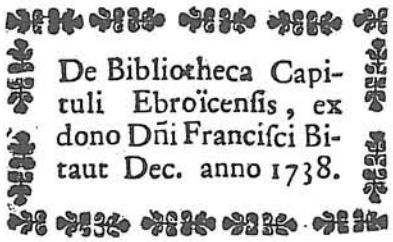




Fig. 3.- En el s. XVIII i fins ben entrat el s. XIX sovintejà la utilització d'ex-libris com marques simplement orlades i sense cap dibuix, en mans sobretot de professions lliberals.

El primer toc d'atenció aparegut a Europa reclamant la importància sobre el tema fou l'obra del francès Poulet-Malassis, publicada l'any 1874: *Les ex-libris français dépuis leur origine jusqu'à nos jours*[1]. A l'Estat Espanyol, però, el pioner del col·leccionisme d'ex-libris fou el «Dr. Thebussem», pseudònim de Mariano Pardo de Figueroa (Medina Sidonia 1828-1918) qui, l'any 1875, escrivia el primer article sobre ex-libris publicat a Espanya, precedint i anunciant el moviment de renovació dels ex-libris que es produïria a l'Estat i avançant-se vint-i-cinc anys a la seva realitat[2].

És un fet inqüestionable que l'eix vertebrador de l'exlibrisme al llarg del nostre segle ha estat el col·leccionisme, un fet generalitzat a Europa des de les darreries del s. XIX[3]. El col·leccionisme d'ex-libris, doncs, ha estat com el pal de paller al voltant del qual s'hi han aplegat tota mena de col·lectius i s'hi han fet tota mena d'activitats com són la creació d'associacions, la celebració de concursos i exposicions, d'assemblees i congressos, la publicació de llibres i revistes i, sobretot, la creació d'ex-libris. Curiosament, la perduració de les tècniques tradicionals de gravat durant tot el nostre segle, sobretot de la calcografia i de la xilografia, es deu en gran part a la comanda dels col·leccionistes d'ex-libris[4].

Amb tota raó, doncs, es pot dir que el col·leccionisme ha estat la base i, en bona mesura, la raó de ser de l'exlibrisme contemporani. Gràcies a ell s'han creat obres d'innegable valor artístic que altrament no haurien aparegut.

La unió d'artistes, col·leccionistes i bibliòfils en favor de la mateixa causa exlibrística promogué la creació de societats interessades en el tema, les primeres de les quals foren les de Londres i Munic, fundades l'any 1891. La resta de capitals europees veurien néixer les seves associacions dins la primera decada del nostre segle.

A Catalunya, bressol de l'exlibrisme peninsular, la primera associació fou la «Asociación de Exlibristas Ibéricos» fundada en ple Modernisme a Barcelona, l'any 1902, sota l'impuls del bibliòfil Ramon Miquel i Planas i dels artistes pioners del gènere: Alexandre de Riquer i Josep Triadó, als qui ben aviat s'hi sumà el jove Joaquim Renart. Després hi seguiria el col·lectiu «Unió d'Exlibristes Ibèrics» del 1918, constituït en associació «Pro Ex libris» l'any 1919, del temps del Noucentisme.

1. POULET-MALASSIS: *Les ex libris français dépuis leur origine jusqu'à nos jours.* Paris, 1874. 2a edició: Paris, P. Rouquette, 1875.
2. THEBUSSEM: «Ex libris», *La Ilustración Española y Americana* nº 8. Madrid, octubre 1875.
3. L'any 1895, Francesc Viñas i Serra ja parlava de col·leccionisme des de la *Revista de Gerona* amb un article titulat «Los ex-libris y sus colecciones» (Vol. XX, nº XII. Gerona, diciembre 1895). En ell hi recollia la classificació dels ex-libris feta per Gustav A. Seyler, donada a conèixer el mateix any a *Illustriertes Handbuch der Exlibris Kunde*, Verlag von J. A. Stargardt, Berlín, 1895.
4. Aquest fet es produeix abans del 1900, quan el gravat deixa d'impartir-se oficialment en els centres oficials per manca de dotació. En aquest sentit, el tòrcul de Riquer i ell mateix convertit en mestre —per posar un exemple— fou l'escola improvitzada de l'aprenentatge del gravat per a molts artistes.

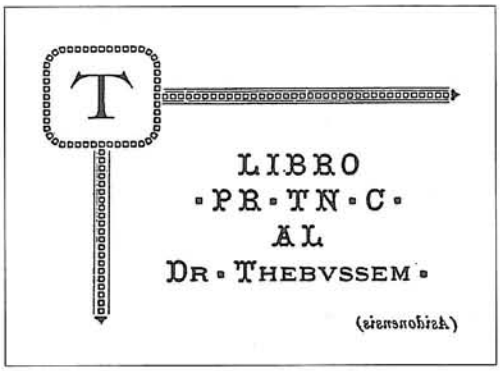


Fig. 4.- Ex-libris del «Dr. Thebussem», pseudònim de Mariano Pardo de Figueroa (1828-1918), impulsor de l'exlibrisme peninsular, qui s'avançà un quart de segle en reclamar la importància sobre el tema abans de la creació de la primera associació d'exlibristes a Barcelona (1902).



Fig. 5.- Ex-libris gravat a l'aiguafort de Josep Triadó (1870-1929) per a Josep Monsalvatge, l'any 1904. Les grans dimensions d'aquesta peça (250 x 165 mm) —que mai s'aplicarà a un llibre— demostren que l'exlibrisme ja havia entrat en la fase del col·leccionisme des de les primeries del nostre segle.

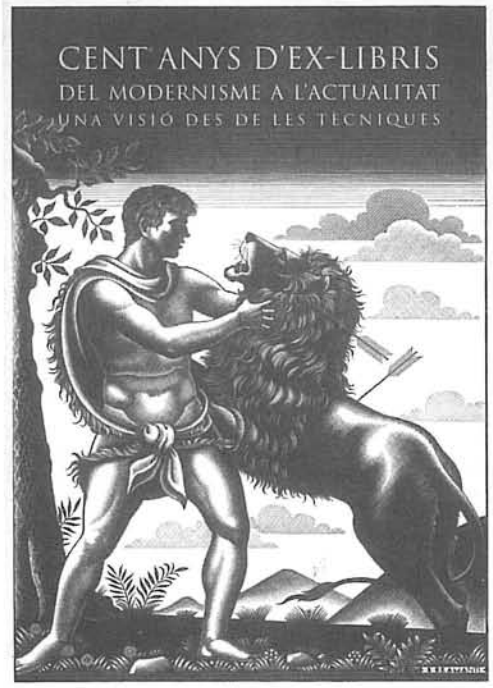


Fig. 6.- Coberta del catàleg d'una de les darreres exposicions celebrades a Catalunya (Sabadell, 23 de maig - 29 de juny de 1997) i que està mantenint un caràcter itinerant en la geografia catalana durant l'any 1998.

A la dècada dels anys 50 Catalunya veié néixer la tercera associació, la «Asociación de Exlibristas de Barcelona», fundada l'any 1951. El quart col·lectiu en el que va de segle és la jove «Associació Catalana d'Exlibristes» que fundàrem a Barcelona l'any 1989. De l'Estat Espanyol, l'únic col·lectiu que es coneix és la «Asociación de Exlibristas Ibéricos», fundat l'any 1946 a Madrid i que escassament arribà a una dècada d'existència.

Les diferents associacions europees, amb més o menys dificultats circumstancials, econòmiques o organitzatives, també han perviscut amb alts i baixos i, sovint, refundades com a Catalunya, en tot el que va de segle. En l'actualitat, estan confederades en un organisme internacional F.I.S.A.E, Fédération Internationale des Sociétés d'Amateurs d'Ex libris, fundat a Hamburg l'any 1966, i que aplega un conjunt de 33 associacions mundials, entre les quals s'hi compta l'Associació Catalana d'Exlibristes (ACE).

L'objectiu principal d'aquest conjunt d'associacions ha estat i és el de difondre la cultura exlibrística amb l'organització d'exposicions generals o monogràfiques, la recerca i l'estudi de l'exlibrisme, la publicació de llibres, catàlegs i revistes especialitzades sobre el tema i, naturalment, la promoció del col·leccionisme en base a la més variada temàtica. Una extensa bibliografia existent referida als ex-libris permet adonar-nos de la seva veritable magnitud.

Una altra de les activitats d'aquestes associacions ha estat i és la promoció i celebració de concursos internacionals, generalment commemoratius d'algun esdeveniment o aniversari personal significat, amb les seves consegüents exposicions i edició de catàlegs. Aquests concursos han estat i són debatuts en l'actualitat per la proliferació indiscriminada d'ex-libris sense funció, és a dir, sense aplicació real als llibres, sobretot quan són ex-libris sense constància de propietari o s'atribueixen a titulars no personalitzats com són poblacions, o bé quan han estat realitzats en memòria d'alguna persona traspassada. Un sector crític dins el moviment exlibrístic contemporani ha titllat aquest tipus d'ex-libris de *pseudoex-libris*[5].

Encara dins l'àmbit de l'associacionisme hem de fer esment de la celebració biennal de congressos internacionals d'exlibristes en diferents capitals del món. Impulsats, en principi, amb caràcter anual i europeu, el primer congrés se celebrà a la ciutat austríaca de Kufstein l'any 1953. Després del VIè congrés celebrat a Barcelona l'any 1958, els congressos han mantingut un caràcter biennal i internacional[6]. El darrer congrés celebrat el proppassat estiu del 1996 a la ciutat txeca de Chrudim aplegà més de 500 persones d'arreu. L'any 1998, la seu del XXVIIè Congrés Internacional serà la ciutat russa de Sant Petersburg.

5. En realitat, aquest posicionament, puritanista fins a cert punt, tampoc és garantia d'aplicació real dels ex-libris nominats als llibres.
6. Barcelona fou la seu del VIè Congrés Europeu celebrat del 3 al 6 de juliol del 1958. En ell, el gravador Jaume Pla presentà un sistema de classificació dels ex-libris per tècniques, reconegut internacionalment com «*Sigles Barcelona*» i encara vigent, per bé que augmentat.



Fig. 7.- Xilografia de l'artista andalús Teodoro Miciano (1903-1974) realitzada per a commemorar el VI Congrés Europeu d'Exlibristes, celebrat a Barcelona del 3 al 6 de juliol de 1958.

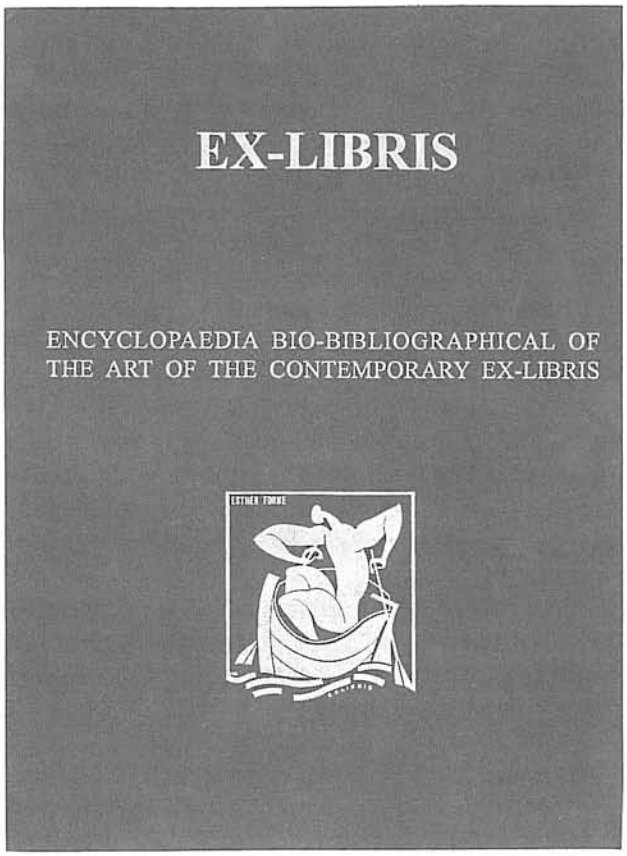


Fig. 8.- Coberta del volum 21 de *l'Encyclopaedia Bio-Bibliographical of the Art of the Contemporary Ex-libris*, una de les fonts documentals exlibrístiques contemporànies més important, que s'edita a Portugal.

Si bé és bo que els exlibristes es trobin, bàsicament a efectes d'intercanvi i de col·leccionisme, fóra bo també que els organitzadors d'aquests congressos contemplessin altres tipus d'activitats paral·leles amb més entitat, atractiu i consistència per fer que la trobada biennal no es redueixi només al mer intercanvi d'ex-libris.

Pel que fa a les publicacions sobre el tema cal dir que són abundoses i, algunes d'elles, exemplars i modèliques. El ventall va des de les obres de caràcter general fins a obres específiques que cerquen d'aprofundir un tema lligat, sovint, a l'interès generalitzat d'un sector de col·leccionistes.

Dins d'aquest capítol és important ressenyar la publicació de *l'Encyclopaedia Bio-Bibliographical of the Art of the Contemporary Ex-libris* que edita el portuguès Artur Mario da Mota Miranda, de la qual ja han aparegut 21 volums i en la que es presenten artistes vivents de diferents nacionalitats i llurs obres. També cal fer esment de la revista *Bookplate International* que, des del 1994, editen W. E. Butler i Maryann E. Gash i Butler amb l'objectiu de fer una publicació que superi les fronteres nacionals[7].

Ara com ara, la bandera de la investigació la porta Itàlia, país en el que anualment es publica una bona quantitat de llibres i catàlegs, fruit de la celebració de nombrosos concursos i exposicions. Cada país, tanmateix, ha investigat sobre les seves pròpies arrels pel que fa a l'exlibrisme, fent que quedin reflectides en publicacions específiques, generalment molt acurades.

Pel que fa a revistes s'ha de dir que, de les 33 associacions existents, només unes poques que no arriben a la vintena, emeten publicacions periòdiques, portaveus, noticiaris o butlletins ben diferents de concepció i de presentació: Alemanya, Amèrica, Anglaterra, Àustria, Catalunya, Dinamarca, Finlàndia, França, Hongria, Itàlia, Japó, Luxemburg, Noruega, Polònia, Suïssa, Suècia, Txèquia... La nostra revista catalana d'ex-libris, única del gènere en la Península Ibèrica, no queda enrera.

Tot i que som testimonis que durant el s. XX s'han creat ex-libris d'una vàlua artística conceptual i tècnica evident, un dels punts més delicats que ha de sotmetre's a revisió, sobretot des de la meitat de segle ençà, és el de la seva qualitat artística. La desaparició dels estils històrics consolidats i assumits col·lectivament, la poca incidència que han tingut les avantguardes en els ex-libris degut a la seva servitud simbòlica, la dispersió artística de l'anomenada postmodernitat i el col·leccionisme exacerbat i sense criteri són algunes de les causes que poden explicar la seva relativa i dubtosa qualitat de nivell en alguns casos.

I a tot això cal afegir encara el fet que només comptats artistes han estat capaços de trencar el cercle del llenguatge simbòlico-al·legòric dels ex-libris fent una clara opció per la modernitat. És com si una llosa conceptual o tècnica

7. MOTA MIRANDA, Artur Mario (a cura de): *Encyclopaedia Bio-Bibliographical of the Art of the Contemporary Ex-libris*. Edit. Franciscana, Braga Codex (Portugal). 21 volums, 1985-1998. W.E. BUTLER I M.E. GASHI-BUTLER Editors de *Bookplate International*. The Primrose Academy Ltd. London, 1994 i ss.

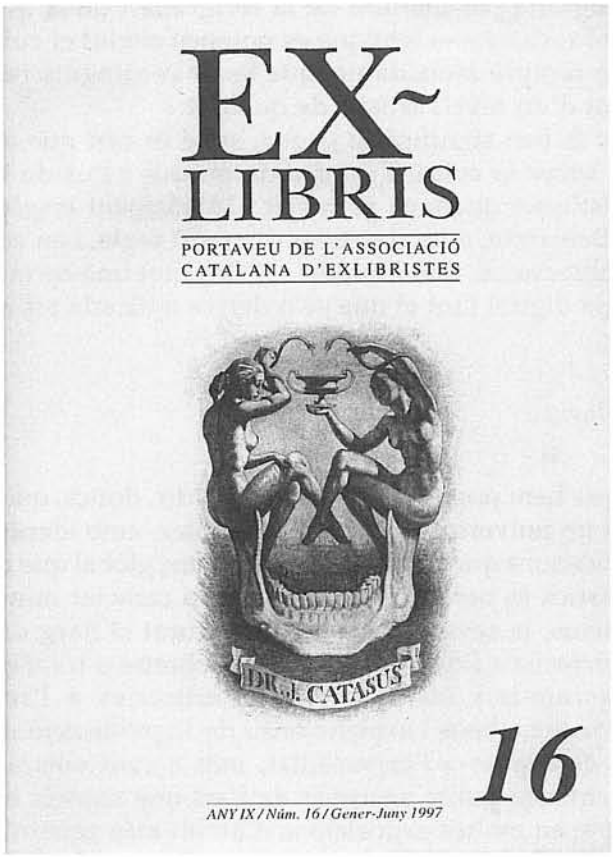


Fig. 9.- Coberta del nº 16 de la revista *EX-LIBRIS*
que semestralment edita l'actual Associació Catalana d'Exlibristes
—quarta en el que va de segle a Catalunya— fundada l'any 1989 a Barcelona.

X ancorada en el passat pesés sobre ells i n'impedís l'alliberament. Aquest fet s'explica en bona part perquè l'envellida tipologia dels col·leccionistes condiciona sovint en les seves comandes la creació d'ex-libris.

Malgrat tot, cal reconèixer que els millors artistes del nostre temps han fet alguna incursió en el camp exlibrístic prestigiant el gènere. Per posar alguns exemples citem els noms de Chéret, Mucha, Brangwyn, Klinger, Pissarro, Marc, Cocteau, Giacometti, Klee... d'àmbit europeu, o Picasso, Dalí, Tàpies, Subirachs, Ràfols, Clavé, Llimós, Viladecans... del nostre àmbit català. Avui per avui, tot i que no sempre qualitat i quantitat no avancen juntes, s'ha de reconèixer que, avui com ahir, hi ha artistes que han creat ex-libris d'una vàlua indiscutible.

Pel que fa a la tecnologia cal dir que, poc o molt, ha corregut paral·lela als ex-libris com a fet inexorable. Entre els col·leccionistes, com és natural, hi ha preferències d'unes tècniques sobre d'altres —aquest és el cas de la calco-

grafia i de la xilografia per damunt de la serigrafia i de la litografia que han estat tècniques minoritàries— fent que es potenciï sovint el cultiu de la tècnica per la tècnica, no sempre reeixida pel que fa als continguts referencials temàtics o l'assoliment d'un nivell artístic de qualitat.

Aquest fet és ben significatiu ja que, si bé és cert que des de la dècada dels 30 el debat sobre la cultura icònica de masses i l'ús de la tècnica en les produccions artístiques quedava plantejat i lúcidament resolt per les aportacions de Walter Benjamin, a les darreries d'aquest segle, i en concret en el món dels ex-libris, s'observa un tímid interès —i fins i tot una certa reticència— per la nova tecnologia digital i tot el que se'n deriva aplicada als ex-libris[8].

A manera de conclusió

Per tot el que hem pogut investigar es pot dir, doncs, que el món dels ex-libris constitueix un univers ric, singular i complex, amb identitat pròpia. Malgrat les puntualitzacions que hem apuntat, el balanç global que en fem d'aquesta manifestació artística és ben positiu. Tot i el seu caràcter minoritari i malgrat els seus alts i baixos, la seva presència ha perdurat al llarg del nostre segle a través de les associacions i de llurs activitats, sobretot a través de la celebració de trobades nacionals i internacionals dedicades a l'intercanvi entre col·leccionistes, de concursos i exposicions i de la publicació de llibres i revistes íntegrament dedicades a l'especialitat, tant a casa nostra com a Europa. També, perquè aquesta petita parcel·la de l'art que són els ex-libris ha estat tinguda en compte en moltes exposicions d'àmbit més general.

D'altra banda, la comanda d'ex-libris a artistes i la prolífica producció d'alguns d'aquests —no sempre per motius de col·leccionisme— també demostra que l'interès continua viu i vigent sobretot a Europa[9]. Gràcies a aquest fet, les tècniques tradicionals de gravat han perdurat arreu i, en l'actualitat, són cultivades magistralment per alguns artistes contemporanis procedents sobretot dels països de l'Est a causa del conegut «realisme socialista» i el bon domini de les tècniques al servei de la representació.

Tal com hem apuntat, pel que fa a les tècniques, al llarg de tot el segle hem pogut observar una abundosa utilització de les tècniques tradicionals, sobretot de la xilografia i de la calcografia. El fotogravat com a tècnica de reproducció també s'ha obert camí, ben al contrari de la litografia i de la serigrafia que han estat tècniques menys cultivades. Ratllant la fi del mil·leni

8. BENJAMIN, Walter: *Das Kunstwerk in Zeitalter seiner technishen Reproduzierbarkeit* (1936). Traducció catalana: *L'obra d'art a l'època de la seva reproducció tècnica*. Clàssics del pensament modern. Edicions 62. Barcelona, 1983.
9. L'interès també ha arribat a la Xina i el Japó. Molts col·leccionistes d'aquests països assisteixen als congressos internacionals i mantenen una gran activitat com a col·leccionistes.



Fig. 10.- Ex-libris realitzat l'any 1901 gravat a l'aiguafort per Paul Klee (1879-1940) per al seu amic Louis Michaud (150 x 107 mm).

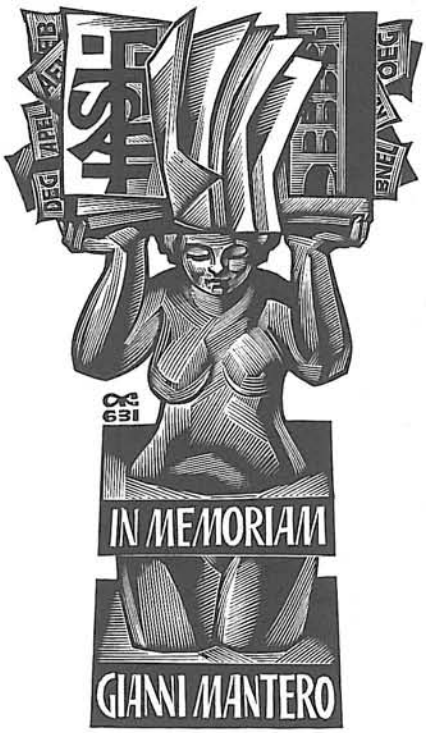


Fig. 11.- Ex-libris xilografiat de l'artista rus Anatoli Kalaixnikov, un dels mestres indiscutibles de l'actualitat, realitzat «*In memoriam*» de l'italià Gianni Mantero, notable impulsor del col·leccionisme i l'associacionisme europeu en les dècades dels 50 i 60.

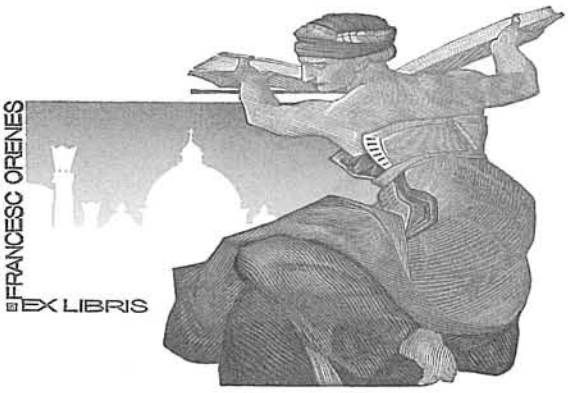


Fig. 12.- Ex-libris xilografiat l'any 1992 per l'artista ucraïnès Gennady Pugachevski,—una de les joves promeses en el panorama de l'exlibrisme contemporani— per a l'autor d'aquestes línies.

s'observa un tímid interès per les noves tecnologies, tot i que en el XXIVè Congrés Internacional de Sapporo, l'any 1992, es va introduir el terme CAD en el sistema de classificació d'ex-libris per tècniques de les «*Sigles Barcelona*» en reconeixement dels ex-libris fets per ordinador[10].

Tot i que es tendeix a repetir mimèticament que correspon al Modernisme l'època de màxim esplendor dels ex-libris, durant tot el s. XX s'han produït obres de qualitat conceptual i tècnica de gran nivell gràcies a la consagració total d'alguns artistes a aquest gènere. En l'actualitat, noms d'artistes europeus vivents com Augustovic, Baeyens, Bertrand, Boulton, Brazda, Costantini, Diví, Gaudaen, Hlavaty, Kalaixnikov, Liukshin, Lohmus, Nozdrim, Okas, Suchanek, Ven o Zwiers, reconeguts internacionalment, estan donant a l'exlibrisme el to que aquest art mereix. I si bé és cert que l'exlibrisme ha fet un camí divergent del de les avantguardes artístiques a causa del seu marcat caràcter simbòlico-al·legòric, també ho és que no per això en desmereix la seva qualitat.

Més enlla de l'exlibrisme i del fet inqüestionable del valor artístic d'aquestes petites obres d'art, els ex-libris, constituïts en símbols i heralds de les diferents cultures, han esdevingut alhora una important font de documentació històrica tant a nivell personal com institucional i col·lectiu. També, perquè han estat i són vehicles de comunicació i llaç d'unió entre els pobles, traspassant envejablement i sense dificultat tota mena de fronteres. Un curiós fenomen sociològic que també fora interessant d'investigar.

10. El terme CAD vol expressar els ex-libris fets per ordinador. I si bé és un terme impropi perquè es refereix a un programa concret, és bo que hi sigui perquè és com la porta oberta a un sistema pel que encara hi ha moltes reticències.